

УДК 94(47+57)“1979/1989”(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-19>

Ковальков Олександр,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
KovalkovAlex@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2344-3050

ВІЙСЬКОВІ ТА ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ МОДЖАХЕДІВ НА РАДЯНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ ПІД ЧАС АФГАНСЬКОЇ ВІЙНИ СРСР (1979–1989)

Уперше в українській історіографії висвітлено військові та інформаційно-психологічні операції афганських моджахедів на території радянських республік Середньої Азії, їхні результати, військово-політичний і пропагандистський вплив на розгортання радянсько-афганської війни, внутрішньополітичні процеси в СРСР і на міжнародні відносини в регіоні та світі на завершальному етапі холодної війни.

Джерела різного походження свідчать, що бойові дії під час афганської війни СРСР 1979–1989 рр. періодично точились і на його території. Це була частина тактики моджахедів і водночас стратегії США та Пакистану, які прагнули змусити Москву максимально дорого «заплатити за Афганістан». Якщо до середини 1980-х років такі акції були стихійними, то в 1986–1987 рр. вони стали ретельно спланованими, більш масштабними, а отже, результативними. Цьому сприяли збільшення фінансової та військової допомоги афганській опозиції з боку США та їхніх союзників, більш тісна співпраця між ЦРУ й ISI, а також координація бойової діяльності моджахедів із пакистанською міжвідомчою розвідкою. Військові операції афганських повстанців на території Радянського Союзу умовно можна поділити на два типи. Першим були обстріли радянського середньоазійського прикордоння з території Афганістану, які здійснювалися частіше. Іншими були диверсійні «рейди» на власне радянську територію. Окрім військової складової, вони містили й інформаційно-психологічну: під час таких акцій на територію союзних республік Середньої Азії моджахеди доправляли ісламські, антирадянські та інші пропагандистські листівки, літературу тощо.

Такі точкові операції на радянській території, як і всі інші бойові акції моджахедів в Афганістані, не могли справити вирішального впливу на хід афганської війни і тим більше завдати суттєвої шкоди радянській військовій машині. Це радше була складова тактики «тисячі ножових порізів», яка неодноразово виправдала себе під час партизанської війни. Поряд із мілітаристськими наслідками, дії афганських повстанців у середньоазійському прикордонні підірвали авторитет СРСР як всесильної наддержави в очах як ідеологічних опонентів у холодній війні, так і сателітів із «соціалістичного табору». Крім того, це загрожувало наростанням антиурядових настроїв і навіть відцентрових тенденцій у республіках Середньої Азії. Попри те що військові та політичні наслідки бойових та інформаційно-психологічних операцій моджахедів на території СРСР під час афганської війни 1979–1989 рр. були мінімальними, вони стали одним із чинників військово-політичної поразки Радянського Союзу в Афганістані й загалом у холодній війні.

Ключові слова: Афганістан, афганська війна, військові операції, інформаційно-психологічні операції, моджахеди, Середня Азія, СРСР.

Дієвою складовою оборонної війни є перенесення бойових дій на територію держави-агресора. Це не лише створює додатковий тиск на ворога і змушує його перекидати значні сили з інших ділянок фронту, але й часто справляє значний психологічний вплив як на військовиків, так і на цивільне населення держави-інтервента. Саме такі наслідки мали успішні операції Сил оборони України на території Курської та Белгородської областей РФ під час російсько-української війни. Подібну тактику намагалися застосувати повстанці-моджахеди під час радянської

інтервенції до Афганістану 1979–1989 рр. Утім, ця сторінка афганської війни СРСР не отримала висвітлення в українській історіографії.

У 1991 р. на радянські екрани вийшла військово-пригодницька стрічка І. Соловйова «Караван смерті». Події в ній розгортаються на гірській ділянці радянсько-афганського кордону (імовірно, в Таджикиській РСР), тоді як час визначити не можна. Сюжет будується навколо протистояння нечисленного загону радянських прикордонників і групи моджахедів-диверсантів, які проникли на територію Радянського Союзу з Афганістану (Ковальков О., 2024, с. 55). Попри те що перед нами художній твір, його сюжет має реальну історичну основу, який утім був зовсім незрозумілий тогочасному (як, зрештою, і сьогоднішньому) глядачеві.

Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан (ДРА) у грудні 1979 р. і подальша майже десятирічна імперіалістична війна СРСР у цій країні були предметом дослідження багатьох дисертацій, наукових статей і монографій, висвітлені в численній мемуарній літературі та публіцистиці. Проаналізований на початку XXI ст. українським вченим А. А. Костирею масив такої літератури налічує майже тисячу позицій (Костыря А. А., 2009). За останні два десятиліття цей перелік суттєво розширився. Російські, українські й меншою мірою західні дослідники детально відтворили перебіг бойових дій в Афганістані, від загальновійськових операцій до бойової діяльності окремих загонів спеціального призначення, проаналізували тактичні аспекти дій окремих родів військ, особливості використання в умовах Афганістану різних зразків військової техніки й озброєння тощо. Пострадянські, передусім російські (Рабуш Т. В., 2023; Топорков В. М., 2012), та західні (Беннигсен А., 1983; Беннигсен А., 1985; Кеппель Ж., 2004; Bennigsen A., 1982; Ro'I Y., 2000; Ro'I Y., 2022) вчені висвітлювали дії, які нині визначаються як «інформаційно-психологічні операції». Насамперед ідеться про використання ісламського чинника як засобу провокування або ж посилення визвольних прагнень населення радянських республік Середньої Азії, а отже, послаблення позицій Москви в регіоні та світі. Поширення на території згаданих республік ісламської літератури й мовлення «ворожих» радіостанцій із території суміжних держав, передусім Пакистану, підтримку нелегальних і опозиційних мусульманських осередків тощо вони пояснювали логікою ідеологічно-пропагандистського протистояння обох наддержав у світі під час холодної війни. Незалежно від країни походження, більшість учених у своїх висновках були одностайними: попри потенційну загрозу таких дій для СРСР, їхні реальні політичні наслідки, принаймні під час радянської війни в Афганістані, були незначними.

Водночас у численній мемуарній і науковій літературі, а також публіцистиці, присвяченій афганській війні, майже відсутні згадки про військові операції афганських моджахедів на території Радянського Союзу. Для прикладу, в новітньому спеціалізованому дослідженні з історії формування «поясу безпеки» на радянсько-афганському кордоні про такі операції не згадано жодним словом (Гуров В. А., 2014). Навіть у спогадах високопоставлених офіцерів, які за своїми службовими обов'язками були причетні до розглядуваних подій, годі шукати достовірної чи бодай-якоїсь інформації. Наприклад, начальник штабу Прикордонних військ СРСР у жовтні 1976 р. – липні 1985 р. генерал-лейтенант Ю. А. Нешумов докладно змалював бойові дії радянських зведених бойових прикордонних загонів на території Афганістану, згадуючи при цьому про втрати серед своїх підлеглих. Утім, лише кілька разів він принагідно, як про речі цілком другорядні, згадав про «спроби порушень кордону і нелегального перевезення заборонених предметів, зброї і різноманітної контрабанди»¹, які вчасно попереджались, а також про окремі одиничні артилерійські й ракетні обстріли радянського прикордоння з території Афганістану². Генерал І. Д. Ярков, який на початку афганської війни СРСР був заступником начальника Середньоазійського прикордонного округу, а потім заступником Головного військового

¹ Нешумов Ю. А. *Границы Афганистана: трагедия и уроки*. Москва, 2006. С. 101.

² Там же. С. 219, 318.

радника і радником командувача прикордонних військ Демократичної республіки Афганістан, у своїх мемуарах також писав лише про окремі «провокації душманів» на афгансько-радянському кордоні³.

Таке замовчування можна пояснити ідеологічними міркуваннями: радянські й російські (а російська історіографія афганської війни в останні десятиліття повернулася до радянських оцінок тих подій) автори чудово розуміли, що висвітлення військових операцій моджахедів на території СРСР здатне було зруйнувати один із системоутворюючих радянських міфів про «кордон на замку», так само як про «перемоги» радянських вояків в Афганістані. Там же, де такі атаки згадувались, можна прочитати, що в них брали участь «частини пакистанської армії за підтримки моджахедів» (Гордиенко А. Н., 1998, с. 273). Такі абсурдні сентенції також можна пояснити: визнати успішні дії «мужиків у широких штанах» чи «сандалях на босу ногу» (як часто презирливо називали моджахедів як радянські військові, так і американські посадовці) на радянській території означало б поставити під сумнів уже згадуваний міф про «непереможність» Радянської Армії. Це також було аргументом на користь ще одній поширеній у радянсько-російській історіографії тезі, що в Афганістані СРСР протистояв не афганським повстанцям-патріотам, а «світовому імперіалізму» на чолі з США та їхніми поплічниками, серед яких чільне місце посідав Пакистан.

З огляду на фактичну відсутність історіографічної бази, вивчення військових операцій афганських моджахедів на території СРСР можливе на підставі розрізнених свідчень, які склали джерельну базу дослідження. Важливу групу джерел становили матеріали засобів масової інформації різного походження. Друкований орган Організації українських націоналістів газета «Шлях перемоги», яка виходила в Мюнхені (ФРН), у 1980-ті рр. чимало уваги приділяла темі війни СРСР в Афганістані, розраховуючи, що вірогідна поразка в ній «імперії зла» наблизить омріяну незалежність України (Ковальков О., 2025). На її шпальтах міститься кілька матеріалів, передрукованих із західних ЗМІ, у яких йшлося про дії моджахедів у підрадянській Середній Азії. Під час запровадженої М. Горбачовим часткової «гласності» на сторінки радянської преси потрапляла дозована інформація про війну СРСР в Афганістані, у т. ч. і з досліджуваного питання. Тож у пригоді стали декілька публікацій в офіційній газеті міністерства оборони СРСР «Красная звезда» за 1987–1990 рр. та центральному друкованому органі ЦК КПРС «Правда» навесні 1987 р.

Американський журналіст П. Швейцер на сторінках сенсаційного для часу опублікування бестселера⁴ писав про планування американськими спецслужбами, передусім ЦРУ, спільно з їхніми пакистанськими колегами диверсій на афгансько-радянському кордоні й навіть висвітлив обставини декількох таких зухвалих операцій. Утім, найбільш повним і водночас єдиним надійним джерелом для відтворення підготовки та здійснення операцій афганськими моджахедами на території СРСР є спогади М. Юсефа «Пастка для ведмедя», написані у співавторстві з військовим істориком М. Адкіном⁵. Бригадний генерал М. Юсеф у 1983–1987 рр. керував «афганським відділом» Міжвідомчої розвідки (Inter-Service Intelligence, ISI) Пакистану, коли її очолював Абдул Рахман Ахтар. Останній був, за словами М. Юсефа, «головним архітектором афганського джихаду», і саме на ці роки припав період найбільшої допомоги афганським повстанцям з боку США в рамках операції «Тайфун». Мемуари М. Юсефа містять цінні відомості про співпрацю ISI з ЦРУ в підтримці афганського опору, номенклатуру й маршрути постачання озброєння, сприяння пакистанських спецслужб у підготовці повстанців, планування військових операцій на території Афганістану і СРСР тощо. Безпосереднє керівництво

³ Ярков И. Д. *По периметру границы Афганистана. Записки генерала пограничных войск КГБ СССР*. Новосибирск, 2010. С. 152.

⁴ Швейцер П. *Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социального лагеря*. Минск, 1995.

⁵ Yousaf M., Adkin M. *The Bear Trap (Afghanistan's Untold Story)*. URL: (01.09.2025).

останніми, у тому числі й на території Радянського Союзу, здійснював сам М. Юсеф. Про це йдеться в розділі «Приманка для ведмедя» праці М. Юсефа і М. Адкіна.

Метою статті є висвітлення військових та інформаційно-психологічних операцій афганських моджахедів на території радянських республік Середньої Азії, їх результати, військово-політичний і пропагандистський вплив на розгортання радянсько-афганської війни, внутрішньополітичні процеси в СРСР і на міжнародні відносини в регіоні та світі на завершальному етапі холодної війни.

За переписом 1979 р. населення СРСР становило 262 млн осіб, 43,4 млн з яких були мусульманами (Беннигсен А., 1983, с. 3). На території держави діяли близько 300 мечетей, функціонувало Духовне правління Середньої Азії і Кавказу, в 1972 і 1977 рр. обмеженими тиражами (загалом близько 70 тис. примірників) було видано Коран. «Офіційне» мусульманське духовенство перебувало під цілковитим контролем органів державної безпеки (Беннигсен А., 1983, с. 59–61). Це цілком відповідало міфу про «сім'ю братніх народів», проте взаємна лояльність влади й мусульман була ілюзорною. У Середній Азії існував «паралельний», «підпільний» іслам у формі різноманітних осередків, представники яких орієнтувалися на умму за межами СРСР і уважно спостерігали за подіями в сусідніх ісламських державах. Цьому сприяло й те, що більшість народів середньоазійських республік є розділеними. У Радянському Союзі наприкінці 1970-х рр. мешкало 12,5 млн узбеків, ще 1,5 млн становили узбецьку громаду Афганістану. В Туркменській РСР було 2,03 млн туркменів. Ще близько 1 млн були громадянами Афганістану, Туреччини й Ірану. В Афганістані проживали 4–5 млн таджиків, тоді як у Таджикиській РСР – 2,9 млн (Беннигсен А., 1983, с. 12). Тож Ісламська революція в Ірані та громадянська війна в Афганістані, де на кінець 1979 р. цілком вірогідною була перемога опозиції, яка під гаслами ісламу протистояла прорадянському марксистському кабульському режиму, справді загрожували стабільності в республіках Середньої Азії.

Хоча в жодному офіційному документі Кремля тих часів не йшлося про такі загрози, чимало дослідників одноставні в тому, що одним із мотивів радянського вторгнення до Демократичної республіки Афганістан 25–27 грудня 1979 р. було убезпечення республік Середньої Азії від можливого поширення ідей політичного ісламу (напр.: Ванден Берге І., 1996, с. 212). Про це 31 грудня 1979 р. писав до Державного департаменту посол США в Москві Т. Уотсон⁶. У січні 1980 р. в аналітичному звіті ЦРУ йшлося, що головним фактором радянського вторгнення до Афганістану був «заколот, який нарастив і загрожував повалити прорадянський режим і створити подальшу нестабільність на радянських кордонах»⁷. Втягнення «обмеженого контингенту» в афганську війну й офіційне оголошення афганськими опозиційними партіями в Пакистані джихаду радянським окупантам посилили ці загрози. Французький сходознавець і радянолог А. Беннигсен на початку 1980-х рр. узагальнив потенційні загрози для СРСР від афганського джихаду. «1. Він може стати зразком героїчного супротиву і розбудити ніколи до кінця не втрачені спогади про басмачів у Середній Азії і Шаміля на Кавказі. Навіть переможений, він буде відігравати роль, схожу на ту, яку відіграли кавказькі горяни для пробудження націоналістичних рухів у царській імперії в ХІХ ст. Якщо ж він триватиме, для радянських мусульман це буде виразним доказом того, що великий старший брат не непереможний. 2. Аспект газавата (священної війни) в афганській партизанській війні може послугувати прикладом і надихнути суфійські братства в Середній Азії і на Кавказі. 3. Афганський спротив, який триває, неможливо приховати від мусульманських народів СРСР, що може пробудити в інтелігенції і мас відчуття релігійної й етнічної солідарності з їхніми афганськими родичами, яких знищує старший російський брат. Наслідком також можуть бути нове відродження панісламських і пантюркських ідеологій у Середній Азії і пробудження релігійних почуттів» (Беннигсен А., 1983, с. 81–82).

⁶ *Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan* / Gen. Ed. A. M. Howard. United States Government Publishing Office, Washington, 2018. URL: . (01.09.2025). P. 340.

⁷ Ibid. P. 423.

Перші тривожні сигнали не забарилися. Ж. У. Кидираліна виявила в архівах республіканського управління КДБ Казахської РСР свідчення, що на початку січня 1980 р. у республіці мали місце прояви невдоволення і навіть протесту проти збройної інтервенції СРСР в Афганістан. В інформаційному повідомленні КДБ від 2 січня 1980 р. йшлося про «поширення провокаційних панічних чуток, відмову від служби в армії». У документі наведені негативні оцінки дій радянського керівництва: «Політика Радянського Союзу хибна, нам не варто втручатись у внутрішні справи Афганістану. Мусульманське духовенство цієї країни сприйме допомогу з боку СРСР як прихід іновірців з намірами захоплення території і нав'язування своєї волі»; «Радянський Союз увів свої війська начебто на прохання уряду Афганістану. Увесь світ обурений цими діями, не на нашому боці й самі афганці»; «Прийняті Радянським Союзом заходи небезпечні... Вони схожі на втручання у внутрішні справи іншої держави, як це було в Чехословаччині у 1968 році»; «Ми звикли говорити про миролюбну політику, але не гребуємо і застосуванням сили. Торочимо за мир і водночас вводимо свої війська в чужу країну, стріляємо по тубільцях»; «Радянський Союз втручається у внутрішні справи Афганістану і за допомогою штиків намагається встановити там зручний для Москви режим» (Кыдыралина Ж. У., 2008, с. 71–72). Під час однієї із зустрічей директора ЦРУ В. Кейсі з принцом Факхом ібн Салманом аль Саудом у травні 1982 р. в Ер-Ріяді історик Муса Туркестані, уродженець Середньої Азії, розповідав про масові протести проти війни в Афганістані в Алма-Аті в березні 1980 р.⁸ «Шлях перемоги» у вересні 1981 р., посиляючись на анонімне свідчення офіцера «обмеженого контингенту радянських військ» (ОКРВ) в Афганістані, який лікувався в Ташкенті, писала про сильні антирадянські й водночас проісламські настрої в республіках Середньої Азії. Багато хто відкрито слухав трансляції китайського радіо і радіостанції «Голос Ірану», як російською, так і фарсі, азербайджанською, узбецькою, таджицькою мовами.⁹

Кремлівська влада оперативно реагувала на такі виклики. У 1980 р. у СРСР розпочалася широкомасштабна антиісламська пропагандистська кампанія. Того року в Інституті сходознавства в Москві було створено Відділ ісламу, метою якого було вивчення «ісламського екстремізму», а 24 вересня 1981 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про заходи з протидії спробам противника використати “ісламський фактор” у ворожих Радянському Союзу цілях» (Ro'i Y., 2022, р. 253). За підрахунками вже згаданого А. Беннігсена, з 154 антирелігійних і атеїстичних видань, опублікованих у СРСР у 1980–1981 рр., 27 були антиісламськими за змістом та орієнтувалися на населення Середньої Азії (Bennigsen A., 1982, р. 62; Беннігсен А., 1985, с. 130). Ці заходи дійсно могли бути відповіддю на наростання опозиційних рухів у підрадянській Середній Азії під ісламськими гаслами, які були спровоковані військовою інтервенцією в Афганістан. Наступним свідченням розуміння цих загроз стала відмова радянського військово-політичного керівництва від початкової практики комплектування частин ОКРВ військовослужбовцями переважно з республік Середньої Азії.

Ситуація для Москви ускладнювалась і тим, що радянсько-афганський кордон проходив уздовж Таджикиської, Узбецької та Туркменської РСР і мав протяжність майже 2 400 км. Через природно-географічні умови це була одна з найскладніших ділянок державного кордону Союзу РСР, яка до того ж до кінця 1970-х рр. була чи не найменш захищена. Її небезпідставно називали «м'яким підчерев'ям» Російської і радянської імперій, проте Москва відчувала себе там відносно безпечно, маючи на південних кордонах лояльні до себе Іран і Афганістан. Ісламська революція в Ірані й особливо інтервенція СРСР до Афганістану докорінно змінили ситуацію.

Наприкінці 1979 р. Середньоазійський прикордонний округ, який «закривав» кордон СРСР з Іраном і Афганістаном, складався з десяти прикордонних загонів, шість з яких несли службу на афганській ділянці. Під час грудневого вторгнення й початку окупації країни радянськими вій-

⁸ Швейцер П. Указ. соч. С. 179.

⁹ Як воюють «доблесні» в Афганістані. *Шлях перемоги*. 27 вересня 1981 р. С. 2.

ськами афганські прикордонні залоги, що природно, були виведені з прикордонних регіонів, і їх, звісно ж, у відповідь «на неодноразові офіційні звернення афганського керівництва»¹⁰ замінили радянські підрозділи. З метою організації «поясу безпеки» на афганській ділянці радянсько-афганського кордону в січні 1980 р. були створені перші «зведені прикордонні загони» (ЗПЗ), які мали надавати «бойову допомогу афганським прикордонникам і ополченням» для дієвого протистояння заколотникам і «американським спецслужбам»¹¹. У травні 1980 р. радянські прикордонні підрозділи зайняли афганський Памір, заклавши собою 400-кілометрову ділянку кордону ДРА з КНР і Пакистаном (Гуров В. А., 2014, с. 102). Улітку того року ЗПЗ діяли в «зоні відповідальності» на 9–12 км вглиб території Афганістану¹², а восени наступного року ця смуга розширилася до 35–65 км і охоплювала територію 34 повітів з трьома тисячами населених пунктів¹³. Кожен із таких загонів складався з 30–150 військовослужбовців, був посилений важким озброєнням, пересувався на бронетранспортерах і бойових машинах піхоти, а під час бойових дій їх прикривали дві-три ланки ударних гвинтокрилів¹⁴. 22 грудня 1981 р. ЦК КПРС схвалив «офіційне» введення до ДРА частин прикордонних військ КДБ СРСР загальною кількістю 8 тис. бійців. Вони мали діяти на афганській території на глибині до 100 км і могли залучати до своїх операцій частини афганської армії, служби державної безпеки ХАД – аналога радянського КДБ, а також підрозділи міністерства внутрішніх справ (Царандой) (Гуров В. А., 2014, с. 102). Прикордонники підпорядковувалися штабу 201-ї мотострілецької дивізії в Кундузі¹⁵ і насправді виконували непритаманну прикордонникам бойову роботу.

Здавалося б, таке посилення охорони афгансько-радянського кордону, який до того ж перебував під прискіпливим контролем голови КДБ СРСР, а потім Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. В. Андропова та його наступників на цих посадах¹⁶, мало забезпечити республіки Середньої Азії від впливу афганського джихаду. Попри це, упродовж усієї радянської війни в Афганістані про безпеку кордону між двома державами годі й було говорити.

Військові акції афганських моджахедів на території СРСР умовно можна поділити на два типи. Першим були обстріли радянського середньоазійського прикордоння з території Афганістану, які, судячи з наявних даних, були більш частим явищем. Іншими були диверсійні «рейди» на власне радянську територію. Окрім військової складової, вони містили й інформаційно-психологічну: саме під час таких акцій на територію союзних республік Середньої Азії повстанці доправляли ісламські, антирадянські та інші пропагандистські листівки, літературу тощо.

За свідченнями кореспондентів «Красной звезды», атаки моджахедів на радянсько-афганське прикордоння мали місце щонайменше з 1983 р.¹⁷ Утім, схоже, такі акції афганські повстанці здійснювали й раніше. У травні 1982 р. «Шлях перемоги» передрукувала опублікований британською газетою *The Guardian* репортаж журналіста і фотографа Джона Монфрайсона з Австралії, який шість тижнів провів в Афганістані. Зокрема, він був «у північному місті Мазірі-і-Шариф, звідти уночі можна бачити світло з будинків на советському боці, за річкою Оксус, 15 миль від міста»¹⁸. Афганці, за свідченням австралійця, провадили бойові акції на советській території. Вони висадили в повітря одну обсерваційну вежу і зірвали лінію високої електричної напруги. Під час

¹⁰ Нешумов Ю. А. Указ. соч. С. 102.

¹¹ Там же. С. 102–105.

¹² Ярков И. Д. Указ. соч. С. 24.

¹³ Там же. С. 71.

¹⁴ Нешумов Ю. А. Указ. соч. С. 143; Ярков И. Д. Указ. соч. С. 30.

¹⁵ Ярков И. Д. Указ. соч. С. 32.

¹⁶ Нешумов Ю. А. Указ. соч. С. 110.

¹⁷ Ищенко С. К югу от Пянджа. *Красная звезда*. 27 марта 1988 г. С. 2; Олийных А. Призывы к «джихаду». *Красная звезда*. 27 марта 1990 г. С. 3.

¹⁸ 15 миль дорівнює 24,14 км. Насправді, відстань від Мазарі-Шарифа до Термеза в Узбекистані (тоді – Узбецька РСР), який майже по прямій лінії розташований на північ від афганського міста, становить 59,8 км. Ширина ж Амуудар'ї в тому районі становить від 900 до 1600 м. Тож навряд чи з Мазарі-Шарифа можна було побачити світло з будинків у Термезі.

його побуту в Мазар-і-Шарифі афганці запланували акцію нищення військового транспорту водним шляхом по річці Оксус». Далі згадано, що моджахеди, з якими перебував Д. Монфрайзон, належали до партії «Джаміят-і-Ісламі»¹⁹ (напевне, йдеться про «Хезб-е Джаміят-е Ісламі», або Ісламське товариство Афганістану, одну з найбільших афганських опозиційних партій на чолі з таджиком Бурхануддином Раббані). У жовтні 1985 р. газета The New York Times започаткувала серію статей, присвячених афганському руху опору, які часто супроводжувались інтерв'ю польових командирів і рядових моджахедів. Ці матеріали також передруковувала «Шлях перемоги». В одній зі статей газета опублікувала свідчення 26-річного польового командира Башира Ахмеда Шадаяра, загони якого «вже від трьох років здійснюють рейди в СРСР з прикордонної смуги Тахарської провінції»²⁰. Підкреслено, що ватажок повстанців був таджиком, «а етнічна група таджиків живе по обох боках афгансько-радянського кордону...» «Повстанці Шадаяра перепливали ріку (Амудар'ю) на надутих шкірах корів і цапів. Після першого вдалого рейду напади ставали частішими. Повстанці замінювали дороги і вбивали радянських урядників. Раз командир пробув сам один тиждень часу на радянській території...»²¹

Слід визнати, що надійних документів, які б висвітлювали операції моджахедів на території СРСР на початку 1980-х рр., обмаль. Утім, наведені «Шляхом перемоги» свідчення підтверджують інші джерела. Так, М. Юсеф писав про десятки таких «безсистемних» акцій, які мали місце до розгортання в 1984–1985 рр. спланованих «афганським відділом» ISI за сприяння ЦРУ операцій. Пакистанський бригадний генерал наводить історію моджахеда-таджика Валі з Кундуза, який орієнтовно наприкінці 1983 р. на імprovізованому «човні» з висушеної шкіри кози переплив Амудар'ю і два дні провів у кишляку на радянській території. Він мав із собою кілька десят примірників Корану, встановив контакти з місцевими мешканцями (двоє начебто просили дати їм зброю), зібрав інформацію про шосейні дороги, радянські гарнізони та інші об'єкти. За словами М. Юсефа, вже тоді були налагоджені маршрути доправлення до радянських республік Середньої Азії ісламської і антирадянської літератури²². За П. Швейцером, на час уже згадуваної зустрічі В. Кейсі з саудівським принцом Фахдом навесні 1982 р. афганські моджахеди вже організовували диверсії на прикордонній території СРСР, доправляли туди Корани та іншу літературу²³. Афганська опозиція також налагодила регулярне радіомовлення на прикордонні райони Середньої Азії, «заглушити» яке радянські відповідні служби не могли. У 1983 р. секретар ЦК КПРС Таджикиської РСР повідомляв про 40 годин радіотрансляцій на територію республіки на дарі та фарсі на тиждень (Ro'і Y., 2022, р. 274). Проте ці акції тоді ще не були системними й масштабними. Водночас наявні повідомлення засвідчують, що військові та інформаційно-психологічні операції від початку були тісно пов'язані між собою, тож будь-яке їх розділення буде штучним.

Поза сумнівами, локальні військові акції на афгансько-радянському кордоні, які самотужки здійснювали деякі польові командири, мали місце і в подальшому. Проте для організації більш масштабних операцій необхідна була професійна зовнішня допомога. Більш спланованими й системними операції моджахедів на території підрадянської Середньої Азії стали ближче до середини 1980-х рр. і були наслідком передусім координації зусиль американської і пакистанської розвідок та інших сторін, причетних до афганського джихаду. Деякі російські автори бездоказово звинувачують у започаткуванні таких акцій ще на початку 1979 р., тобто до радянської інтервенції в Афганістан, майже демонізованого в СРСР та РФ радника з національної безпеки 39-го президента США Д. Картера З. Бжезінського (Рабуш Т. В., 2023, с. 8). Проте на порядок денний афганської політики США це питання поставила адміністрація вже наступного пре-

¹⁹ Афганці проникають до СРСР. *Шлях перемоги*. 23 травня 1982 р. С. 1.

²⁰ Провінція Тахар на півночі межувала з Таджикиською РСР.

²¹ Рейди афганських повстанців до СРСР. *Шлях перемоги*. 5–12 січня 1986 р. С. 5.

²² Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 121.

²³ Швейцер П. Указ. соч. С. 179.

зидента Р. Рейгана, зокрема очільник ЦРУ в 1981–1987 рр. Вільям Кейсі. Під час зустрічей із саудівським принцом Фахдом в Ер-Ріяді навесні 1982 р. і в Іспанії навесні наступного року він називав Середню Азію Ахіллесовою п'ятою Москви й переконував, що без перенесення бойових дій на територію СРСР Ради з Афганістану ніколи не підуть²⁴. Це ж питання директор ЦРУ обговорював з президентом Пакистану генералом М. Зією-уль-Хаком під час своїх частих візитів до цієї країни. Навесні 1984 р. В. Кейсі зустрівся в Ісламабаді з директором ISI А. Р. Ахтаром і М. Юсефом, які поділяли його наміри. Стоячи біля карти, американець начебто говорив: «Небезпекою для Радянського Союзу є етнічна ситуація. Це остання багатоетнічна імперія, і, зрештою, народи кинуть їй свій виклик. Північний Афганістан – це трамплін до Середньої Азії... І це якраз м'яке підчерев'я Рад. Ми повинні переправляти туди літературу, аби посягти розбрат. Також ми повинні надіслати туди зброю, аби підштовхнути локальні повстання»²⁵.

Тож перенесення бойових дій на територію СРСР було спільною ідеєю В. Кейсі, А. Р. Ахтара і М. Юсефа. Такі операції вимагали розвідувального фінансового, організаційного сприяння з боку ЦРУ й ISI, які важко було приховати. Пакистанська влада побоювалася жорсткої реакції з боку Радянського Союзу в разі виявлення «пакистанського сліду»²⁶. Не менш обережними були і Сполучені Штати. У 1985 р. чиновник із ЦРУ говорив своїм пакистанським колегам: «Якщо ви здійсните занадто вже успішний і точний ракетний обстріл, то Ради одразу ж зрозуміють, що тут використовувалися дані супутникової розвідки»²⁷. А надати їх могли лише США. На підтвердження цієї позиції свідчать і спогади М. Юсефа. Чи не найбільш «ласою» ціллю для моджахедів і пакистанської розвідки був відкритий у червні 1982 р. автомобільно-залізничний «міст дружби» через Амудар'ю, що сполучав афганський Хайратон і радянсько-узбецький Термез і був головною військово-логістичною магістраллю для постачання ОКСВ в Афганістані. М. Юсеф особисто спланував серію атак, метою яких був підриб об'єкта: фахівці розрахували необхідну кількість вибухівки, вивчили особливості течії річки в районі мосту, проаналізували систему його охорони й вирахували оптимальний час для операції. Проте коли пакистанці запросили чіткі супутникові знімки мосту, американська розвідка відмовила в цьому. Тож наприкінці 1985 р. М. Зія-уль-Хак і А. Р. Ахтар наказали згорнути операцію. Так само того ж року ЦРУ відхилило запити на знімки радянських об'єктів на території Середньої Азії, тоді як фото цілей в Афганістані пакистанці отримували безперешкодно²⁸. Тож американські спецслужби всіляко заохочували перенесення бойових дій на територію СРСР, проте участі в плануванні й організації цих акцій не брали, залишивши це пакистанцям. Проте американці та їхні союзники надавали зброю, вибухівку, технічні засоби (ті ж моторні човни), стоси літератури та ін., які були необхідні для спланованих ISI операцій афганських моджахедів на тому березі Амудар'ї.

Складним завданням було доправити все необхідне до північного кордону Афганістану. Логістика взагалі залишалась однією з головних проблем для афганських повстанців та їхніх союзників у Пакистані під час антирадянського джихаду. Зброю, набої, вибухівку, медикаменти та інше спорядження територією Пакистану до прикордонних гірських перевалів доправляли вантажівками, а вже Афганістаном це «майно» везли численні каравани. Інколи це були вантажівки та пікапи, проте більшість перевезень забезпечували в'ючні тварини: верблюди (їх використовували на маршрутах на більшу відстань, зазвичай до південних провінцій), коні (найчастіше це були витривалі афганські поні) і мули. На деяких ділянках маршрутів моджахеди переносили вантажі на собі.

В'ючних тварин потрібно було багато. Так, вага чи не найбільш популярної серед моджахедів 107-мм реактивної системи залпового вогню (РСЗВ) «Тип 63» китайського виробництва,

²⁴ Швейцер П. Указ. соч. С. 179.

²⁵ Там же. С. 297.

²⁶ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 121.

²⁷ Швейцер П. Указ. соч. С. 415.

²⁸ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 122–123.

яка була встановлена на лафеті на колісному ході й мала пересуватися причіпним способом, важила 613 кг. Снаряд до неї важив майже 19 кг, і кожен такий боєприпас переносила одна людина. Для здійснення одного залпу потрібні були 12 снарядів, а одним залпом зазвичай операція не обмежувалася. Вага елементів (ствол, опорна плита, двонога) не менш поширеного в Афганістані 82-мм міномета 2Б14 «Піднос» радянського виробництва загалом становила 42 кг. А військовий моторний човен F470 «Зодіак», який у середині 1980-х років замінив для моджахедів імпровізовані плавзасоби для перетину Амудар'ї, важив 120 кг. Повстанці мали також нести на собі стрілецьку зброю з боєкомплектom, вибухівку, провізію, воду, а також ящики з пропагандистською літературою, коли йшлося про рейди на радянську територію.

М. Юсеф писав, що пакистанська розвідка змушена була постійно шукати шляхи задоволення потреби в тисячах в'ючних тварин, які часто гинули на складних гірських стежках або від бойових дій. Для багатьох підрядників це був прибутковий бізнес: дефіцит афганських поні компенсували кіньми з Аргентини, а мулів, яких в Афганістані та Пакистані майже не розводили, доправляли з КНР і навіть із США, де тварин закупували коштом ЦРУ.

Логістику ускладнювали також афганські природно-кліматичні умови. Так, північний шлях постачання з пакистанського Читрала до долини Панжшер і далі до провінцій на кордоні з СРСР був відкритий для в'ючного транспорту та піших переходів лише з червня по жовтень, решту часу він був вкритий снігом²⁹. Інколи доправлення зброї та обладнання від пакистанського кордону до місця призначення забирало до 6–9 місяців³⁰. Складною перепорою була Амудар'я, ширина якої сягає 1000 м і більше, а швидкість течії – 1,2–3 м/с. До того ж, як ішлося вище, кількадесяткілометрова смуга афганської території на кордоні з СРСР посилено охоронялася радянськими «зведеними прикордонними загонами», через що пересуватися нею моджахеди могли лише вночі, а світлу пору доби мали переховуватись. Усе це робило кожну акцію, спрямовану проти радянського прикордоння, складною «спеціальною військовою операцією», успіх якої залежав від сукупності логістичних, військових, розвідувальних, організаційних, погодних та інших чинників.

Найбільш чисельними операціями афганських моджахедів на території СРСР, що природно, були ракетно-артилерійські обстріли прикордоння республік Середньої Азії. Для цього найчастіше використовували згадувані 107-мм РСЗВ китайського виробництва з максимальною дальністю ураження 8 500 м і єгипетські 122-мм ракетні установки, а також 82-мм міномети, які здатні були завдавати шкоди на відстані до 3 900 м. Для здійснення таких обстрілів потрібно було не просто підійти якомога ближче до кордону, зазвичай до Амудар'ї, а опинитися саме на тій його ділянці, по прямій лінії від якої був би вартий атаки об'єкт. А таких у пустельно-гірській місцевості прикордонної радянської смуги було не так уже й багато, до того ж вони ретельно охоронялися. Як ішлося, ЦРУ не надавало розвідувальних даних про такі цілі на території СРСР, тож під час планування обстрілів пакистанська розвідка й моджахеди покладалися на свідчення, зібрані під час попередніх рейдів «за річку». Так, М. Юсеф згадував про кілька результативних ракетних обстрілів залізниці Самарканд – Термез в Узбецькій РСР, якою доправляли військові вантажі до «мосту дружби» через Амудар'ю. Утім, під час наступної спроби радянські військові підрозділи оточили та знищили загони моджахедів³¹. Подібні випадки були частими, оскільки непомітно обстріляти територію Радянського Союзу з афганського прикордоння було майже неможливо, особливо тоді, коли ці території постійно патрулювали підрозділи 40-ї армії та «зведених прикордонних загонів».

Попри це, обстріли були регулярними. Напевне, найбільш резонансним з них була атака на прибережний Пяндж, тоді – районний центр Таджикиської РСР, розташований у близько 100 м

²⁹ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 70–71.

³⁰ Ibid. P. 123.

³¹ Ibid.

від річки, який відбувся 8 березня 1987 р. Цей інцидент став відомим у СРСР завдяки чи не першій газетній публікації, яка оприлюднила інформацію про атаки моджахедів на радянські території. 3 квітня 1987 р. «Красная звезда» виклала статтю А. Олійника, у якій йшлося, що 8 березня, в неділю, з околиць м. Кундуз афганські «заколотники» випустили десятки снарядів із реактивних установок і безвідкатних гармат. Репортер спростував повідомлення «Голосу Америки» про 120 постраждалих від обстрілу радянських громадян, заявивши, що більшість снарядів упали на околиці Пянджа і що спричинені вибухами пожежі швидко ліквідували. У статті також йшлося про радянські удари у відповідь. Райони кишлаку Альчин біля Кундуза, звідки афганські моджахеди здійснили атаку, було «зачищено» підрозділами ОКРВ за підтримки бійців афганської урядової армії³². За свідченнями М. Юсефа, м. Пяндж неодноразово було ціллю моджахедів. Проте важливо, що ціллю було не саме нічим не примітне містечко серед бавовняних полів, а військовий аеродром на північній околиці Пянджа, який використовували радянські військові літаки й гелікоптери для вильотів до Афганістану. Такою ж «законною» ціллю часто був річковий порт поблизу с. Нижній Пяндж у тій же Таджикиській РСР, навпроти афганського річкового порту Шерхан. Там у резервуарах на відкритих майданчиках зберігалися паливно-мастильні матеріали, призначені для відправлення до Афганістану, а від порту вглиб радянської території розходилися важливі автошляхи³³. М. Юсеф також згадував кілька успішних операцій у 1985–1986 рр. з підриву барж і моторних човнів, які забезпечували сполучення через Амудар'ю між СРСР і Афганістаном. Деякі річкові судна підірвали легкими пластиковими мінами, які надала Велика Британія: пакистанський генерал писав, що встановлювали їх спеціально навчені плавці. Ще декілька барж уразили пострілами з безвідкатних гармат, які були сховані на порослих очеретом берегах річки на афганському боці³⁴.

Артилерійські й ракетні обстріли об'єктів на радянській території (П. Швейцер згадує серед таких атак на аеропорт Гулямбор в Узбекиській РСР³⁵) здійснювалися також під час транскордонних рейдів моджахедів, які вимагали більш ретельної підготовки й технічного оснащення. Як йшлося, такі операції мали місце ще на початку 1980-х років. Так, у травні 1982 р. газета «Шлях перемоги» повідомляла про поширення афганськими диверсантами серед мешканців радянських республік Середньої Азії 3,5 тис. листівок «їхньої організації “Джаміят-і-ісламі”» (тобто ІТА Б. Раббані) та про те, що вони здійснили це за допомогою «ісламських дисидентів у Советському Союзі». Тут же зазначалося, що, на думку західних дипломатів, Москва побоювалася, що «афганська визвольна боротьба може запалити таку ж боротьбу також в середині СРСР»³⁶. Більш масштабними й організованими ці операції стали в 1986 р., коли за другого президентського терміну Р. Рейгана американська підтримка моджахедів суттєво зросла. Зокрема, важливу роль відіграли надані США легкі й потужні військові моторні човни «Зодіак», які замінили моджахедам висушені й наповнені повітрям козячі шкіри для форсування Амудар'ї. Попри гучну роботу двигунів (М. Юсеф бідкався, що ЦРУ відмовило в постачанні спеціальних заглушених силових агрегатів³⁷), вони значно збільшили можливості афганських повстанців переправляти до СРСР зброю та інші вантажі. Тоді ж більш результативною стала співпраця між ЦРУ й ISI, яка безпосередньо планувала такі операції.

М. Юсуф писав про «численні транскордонні рейди та диверсійні місії» «по той бік річки», під час яких здійснювалися атаки на прикордонні застави, мінувалися шляхи та інші військові й господарські об'єкти тощо. Декілька з таких операцій гідні місця в посібниках з історії і тактики диверсійних операцій на ворожій території. На початку грудня 1986 р. близько трьох

³² Олейник А. Бандитская вылазка. *Красная звезда*. 3 апреля 1987 г. С. 3.

³³ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 123–124.

³⁴ Ibid. P. 122.

³⁵ Швейцер П. Указ. соч. С. 447.

³⁶ Афганці проникають до СРСР. *Шлях перемоги*. 23 травня 1982 р. С. 1.

³⁷ Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 122.

десятків моджахедів на «Зодіаках» форсували Амудар'ю біля підніжжя Ваханського пасма і проникли на територію Таджицької РСР. Вони атакували два прикордонні пости, під час сутичок 18 радянських прикордонників-мусульман врятувалися втечею, а двоє приєдналися до афганців. Ціллю атаки були дві гідроелектростанції, які були пошкоджені серією вибухів. Як наслідок, кілька тижнів значна частина території цієї союзної республіки була знеструмлена³⁸.

М. Юсеф свідчив, що наприкінці 1986 р. він спільно з А. Р. Ахтаром розробив «план заходів» на 1987 р., реалізацію якого афганські партизани почали у квітні. Звернімо увагу, що 18 березня 1987 р. кореспондент «Правди» О. Гаврилов у статті «Міни під перемир'я» навів слова заступника міністра оборони США з політичних питань Фреда Ікле в інтерв'ю The Washington Post. За ним, афганські моджахеди, можливо, зможуть порушити південний кордон СРСР³⁹. А за декілька тижнів головна кремлівська газета шокувала своїх читачів повідомленнями про те, що війна з Афганістану може прийти до Радянського Союзу. 23 квітня той же репортер писав про порушення вночі 8–9 квітня радянсько-афганського кордону «бандою інженера Башира» (чи це не той Башир Ахмед Шадаяр, про якого, як ішлося вище, згадувала газета «Шлях перемоги» на початку січня 1986 р.⁴⁰) і героїчну загибель двох прикордонників під час її успішного знешкодження⁴¹. Про ці події йшлося в заяві ТАРС, яку 19 квітня 1987 р. оприлюднила «Правда». У ній Кремль звинуватив США «та їхніх поплічників» у намірах зірвати «жєневський» переговорний процес. Зокрема, у заяві йшлося: «Доходить до зовсім обурливих злочинних акцій щодо радянських територій... У ніч з 8 на 9 квітня ц. р. радянський кордон, перейшовши річку Пяндж, порушила банда афганських душманів, яка напала на радянський прикордонний загін. Отримавши відсіч і зазнавши втрат, банда втекла. При відбитті нападу загинули двоє радянських прикордонників»⁴².

Дійсно, саме у квітні 1987 р. відбулися чи не найбільш масштабні й успішні операції афганських моджахедів на території підрадянської Середньої Азії, підготовку та реалізацію яких детально описав М. Юсеф. Одна група моджахедів проникла на територію Узбецької РСР і кілька днів обстрілювала злітно-посадкову смугу невеликого військового польового аеродрому на північний захід від Термеза, звідки повітряні судна літали до Афганістану. Інша група з 20 афганських повстанців, озброєних ручними протитанковими гранатометами РПГ-7 і протитанковими мінами, влаштувала засідку на автошляху, що вів від Термеза углиб Узбецької РСР у напрямку Таджицької РСР. Моджахеди замінували дорогу, дочекалися, поки вночі на міні підірвалася одна автівка, а дві інші розстріляли з РПГ. Загинуло декілька радянських військових. Після цього афганці обстріляли з міномета й кулеметів сусідній прикордонний пост і відійшли через Амудар'ю до Афганістану⁴³.

Утім, найбільш гучною з таких акцій стала «операція Валі Бег» (або ж «атака Валі»), названа за іменем моджахеда, який очолював численну бойову групу. Валі Бег (інколи зустрічається Валі Бех) – постать майже легендарна в історії афганського джихаду. Він був таджиком, чудово знав «свою» союзну республіку, але на початку 1980-х років мешкав у Пакистані. За словами П. Швейцера, який неодноразово спілкувався з М. Юсефом, пакистанський розвідник наблизив до себе Валі чи не від самого початку служби в ISI в 1983 р. Приблизно тоді ж Валі здійснив свою першу «вилазку» до СРСР. У районі річкового порту Шерхан він на надутій козячій шкірі перетнув Амудар'ю попри те, що вода була крижана, а ширина річки в тому районі перевищує 700 м. У своєму рідному селі, де провів дитинство, Валі затримався на кілька днів, зустрів кількох знайомих, декого з них навіть «завербував», домовився про постачання через

³⁸ Швейцер П. Указ. соч. С. 447; Yousaf M., Adkin M. Op. cit. P. 123.

³⁹ Гаврилов А. Мины под перемирие. *Правда*. 18 марта 1987 г. С. 5.

⁴⁰ Рейди афганських повстанців до СРСР. *Шлях перемоги*. 5–12 січня 1986 р. С. 5.

⁴¹ Олийных А. Бой на берегу Пянджа. *Красная звезда*. 23 апреля 1987 г. С. 4.

⁴² Заявление ТАСС. *Правда*. 19 апреля 1987 г. С. 4.

⁴³ Yousaf M., Mark Adkin M. Op. cit. P. 125.

них у подальшому зброї і літератури. За словами П. Швейцера, саме після цього (і наступних) рейдів Валі М. Юсеф домігся від ЦРУ надання моджахедам «Зодіаків»⁴⁴. За свідченням пакистанського бригадного генерала, на квітень 1987 р. Валі був відомим польовим командиром, мав у підпорядкуванні 300 бійців і був на території СРСР щонайменше п'ять разів. М. Юсеф довірив йому самому відібрати людей для чергової операції, метою якої було атакувати аеродром у Ворошилобаді й об'єкти в районі між Амудар'єю і Курган-Тюбе в Таджицькій РСР. Цілі для атаки вибирав також Валі.

Операції передувала ретельна розвідувальна підготовка. На початку квітня Валі з двома моджахедами на невеликому човні перетнув річку і, скориставшись послугами місцевого провідника, вибрав як мішень великий «об'єкт з трубами», з яких йшов дим. Поряд було ще кілька споруд, тож у кожному разі обстріл не мав бути марним. Сама ж операція відбулась у середині квітня. Для неї Валі планував використати дві 107-мм РСЗВ, оскільки якась з них могла бути небоєздатною. Їх разом з 30 снарядами чотирма човнами переправляли через річку всю ніч. Світловий день пересиділи під ковдрами й камінням у неглибокій ущелині. Від річки до позиції для атаки йшли ще п'ять годин. День знову переходили, а на третю ніч здійснили обстріл. Стріляли з відстані 7,5–8 км з двох установок РСЗВ. Під звуки вибухів почали відхід, удень знову ховалися в укритті. Валі та його люди спостерігали за реагуванням радянських сил на обстріл: після світанку в небо злетіли літаки й гелікоптери, які весь день обстрілювали афганський берег Амудар'ї. Уночі Валі з побратимами успішно перетнули річку, проте далі сталося непередбачуване. На південному березі Амудар'ї радянські гвинтокрили розкидали сотні протипіхотних мін-метеликів, на одну з яких наступив Валі. Його майже травматично ампутована нога трималася на самому сухожиллі, тож далі польового командира несли на ношах, зроблених із ковдри. Попри те що під час відходу групу постійно переслідували й чотверо моджахедів зазнали поранень, диверсанти все ж спромоглися досягнути пакистанського кордону. Валі зрештою вижив і особисто розкрив деталі операції М. Юсефу⁴⁵.

Рейд на територію Таджицької РСР на чолі з Валі Бегом у квітні 1987 р. став наскільки гучною подією, що посол СРСР у Пакистані А. Х. Везіров «жорстко попередив» уряд Пакистану⁴⁶, а представник ЦРУ в Пакистані начебто сказав М. Юсефу: «Будь-ласка, не починайте Третю світову війну». Сам же бригадний генерал назвав військові операції моджахедів на радянській території навесні 1987 р. піком своєї кар'єри в ISI⁴⁷.

Про подальші операції моджахедів на території СРСР свідчень не збереглося. Напевне, локальні рейди тривали, проте саме весна 1987 р. стала піком організованих і скоординованих із пакистанською розвідкою операцій. Згодом А. Р. Ахтара призначили головою Об'єднаного комітету начальників штабів Пакистану, а головою ISI став генерал-майор Х. Гуль. Він був мало обізнаний в афганських питаннях і, за словами М. Юсефа, швидко перекреслив усі здобутки попередника на цьому посту й на цьому напрямку⁴⁸. Сам М. Юсеф звільнився з ISI в серпні 1987 р. Окрім кадрових змін в ISI, іншим вірогідним чинником згортання діяльності пакистанської Міжвідомчої розвідки та ЦРУ в підрадянській Середній Азії могло бути побоювання зриву Женевських переговорів, які тоді вступили в завершальну стадію, що могло затримати очікуваний вихід ОКРВ з Афганістану.

«Вилазки» моджахедів на радянську територію, окрім військової складової, переслідували й інформаційно-ідеологічну мету, насамперед поширення в Середній Азії антирадянської та ісламської літератури. Іншого шляху робити це, окрім проникнення через радянсько-афганський кордон, не було, тож кожна диверсійна операція супроводжувалася поширенням серед

⁴⁴ Швейцер П. Указ. соч. С. 323.

⁴⁵ Yousaf M., Mark Adkin M. Op. cit. P. 126–127.

⁴⁶ Ibid. P. 128.

⁴⁷ Ibid. P. 129.

⁴⁸ Ibid. P. 131.

місцевого населення відповідної друкованої продукції. Це також вимагало організаційного й фінансового сприяння з боку спецслужб Пакистану та США. Наприклад, у 1984 р. ЦРУ надало ISI 10 тис. примірників Корану, які пакистанці поділили між афганськими опозиційними партіями, а ті передали «своїм» польовим командирам для переправлення до Середньої Азії⁴⁹. Це було поширеною практикою фактично до виведення ОКРВ з Афганістану в лютому 1989 р.

Варто зазначити, що кожен обстріл радянського прикордоння чи рейд афганських повстанців на ці території уже сам по собі був інформаційно-психологічною операцією, через що Москва всіляко замовчувала такі факти. Кожна така акція, як і дедалі частіші повідомлення про них у ЗМІ США чи держав Західної Європи, підривали імідж Радянського Союзу як наддержави, кордони якої перебували під надійним і непроникним захистом. Неспроможність Кремля захистити себе, як і убезпечення підвладної марксистській Народно-демократичній партії Афганістану сусідньої «братньої» держави від підтримуваної більшістю афганців опозиції, ставило під сумнів авторитет СРСР як лідера «соціалістичного табору», який мав захищати такі ж «братні режими» в різних куточках світу. Попри часто сумнівні військові наслідки, диверсійні операції моджахедів загрожували невдоволенням мешканців Середньої Азії і, що було куди небезпечнішим, проявами симпатії до афганського опору і навіть розпалюванням відцентрових, національно-визвольних прагнень з боку окремих громадян СРСР чи підпільних опозиційних середньоазійських осередків. Окрім того, часто перебільшені «звіти» про ці операції, які польові командири та рядові моджахеди надавали штаб-квартирам афганських опозиційних партій у Пешаварі і які також потрапляли до ISI, підносили бойових дух повстанців і цивільних афганців, що їх підтримували, сприяли збільшенню обсягів допомоги афганському опору з боку США та численних ісламських урядових і громадських організацій і фондів. Усе це загалом підживлювало ідею антирадянського джихаду як у самому Афганістані, так і за його межами.

Таким чином, джерела різного походження свідчать, що бойові дії під час афганської війни СРСР 1979–1989 рр. періодично точились і на його території. Це була частина тактики моджахедів і водночас стратегії США та Пакистану, які прагнули змусити Москву максимально дорого «заплатити за Афганістан». Якщо до середини 1980-х років такі акції були стихійними, то в 1986–1987 рр. вони стали ретельно спланованими, більш масштабними, а отже, результативними. Цьому сприяли збільшення фінансової і військової допомоги афганській опозиції з боку США та їхніх союзників, більш тісна співпраця між ЦРУ й ISI, а також координація бойової діяльності моджахедів з пакистанською міжвідомчою розвідкою. Військові операції афганських повстанців на території Радянського Союзу умовно можна поділити на два типи. Першим були обстріли радянського середньоазійського прикордоння з території Афганістану, які здійснювалися частіше. Іншим були диверсійні «рейди» на власне радянську територію. Окрім військової складової, вони містили й інформаційно-психологічну: під час таких акцій на територію союзних республік Середньої Азії моджахеди доправляли ісламські, антирадянські та інші пропагандистські листівки, літературу тощо.

Такі точкові операції на радянській території, як і всі інші бойові акції моджахедів в Афганістані, не могли справити вирішального впливу на хід афганської війни і тим більше завдати суттєвої шкоди радянській військовій машині. Це радше була складова тактики «тисячі ножових порізів», яка неодноразово виправдала себе під час партизанської війни. Поряд із мілітаристськими наслідками, дії афганських повстанців у середньоазійському прикордонні підтримували авторитет СРСР як всесильної наддержави в очах як ідеологічних опонентів у холодній війні, так і сателітів із «соціалістичного табору». Крім того, це загрожувало наростанням антиурядових настроїв і навіть відцентрових тенденцій у республіках Середньої Азії. Попри те що прямі військові та політичні наслідки бойових та інформаційно-психологічних операцій

⁴⁹ Yousaf M., Mark Adkin M. P. 121.

моджахедів на території СРСР під час афганської війни 1979–1989 рр. були мінімальними, вони стали одним із чинників військово-політичної поразки Радянського Союзу в Афганістані і загалом у холодній війні.

Список літератури

- Беннигсен А., 1985. Ислам в СССР после вторжения в Афганистан. *Форум*. Мюнхен. № 11. 129–145.
- Беннигсен А., 1983. *Мусульмане в СССР*. Париж.
- Ванден Берге И., 1996. *Историческое недоразумение? «Холодная война». 1917–1990*. Москва.
- Гордиенко А. Н. (сост.), 1998. *Войны второй половины XX века*. Минск.
- Гуров В. А., 2014. Исторический опыт применения пограничных войск КГБ СССР и ФСБ РФ в формировании «пояса безопасности» на северных границах Афганистана в 1979–2005 гг. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. № 1 (27). 101–103.
- Кеппель Ж., 2004. *Джихад: Экспансия и закат исламизма*. Москва.
- Ковальков О., 2024. Афганська війна СРСР (1979–1989 рр.) у радянському художньому кінематографі в контексті «візуальної історії». *Історія & археологія*. Вип. 2. Кропивницький. 42–58.
- Ковальков О., 2025. Куценко О. Афганська війна СРСР (1979–1989) на сторінках періодичних видань Організації Українських Націоналістів (Револьюційної). *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 59. Київ. 241–262.
- Костыря А. А., 2009. *Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.)*. Донецк.
- Кыдыралина Ж. У., 2008. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. *Вопросы истории*. № 8. 64–73.
- Рабуш Т. В., 2023. Роль афганского вооруженного конфликта 1979–1989 гг. в радикализации ислама в советской Средней Азии. *Исламоведение*. Т. 14, № 4 (58). 5–17.
- Топорков В. М., 2012. Тайная стратегия США в Афганистане в 1979–1989 гг. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. № 26 (167). 54–62.
- Bennigsen A., 1982. Soviet Islam Since the Invasion of Afghanistan. *Central Asian Survey*. № 1 (1). 65–78.
- Ro'i Y., 2000. *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*. London.
- Ro'i Y., 2022. *The Bleeding Wound. The Soviet War in Afghanistan and the Collapse of the Soviet System*. Stanford.

Oleksandr Kovalkov

MILITARY AND INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS OF THE MUJAHIDEEN ON SOVIET TERRITORY DURING THE AFGHAN WAR OF THE USSR (1979–1989)

For the first time in Ukrainian historiography, the military and information-psychological operations of the Afghan mujahideen on the territory of the Soviet republics of Central Asia has been examined, as well as their results, their military-political and propaganda influence on the unfolding of the Soviet-Afghan war, internal political processes in the USSR, and international relations in the region and the world at the final stage of the Cold War.

Historical sources of various origins indicate that combat operations during the Soviet-Afghan war from 1979 to 1989 periodically took place on its territory. This was part of the mujahideen's tactics and, at the same time, the strategy of the United States and Pakistan, which sought to force Moscow to “pay dearly for Afghanistan”. While such actions were spontaneous until the mid-1980s, in 1986–1987 they became carefully planned, larger in scale, and therefore more effective. This was facilitated by increased financial and military assistance to the Afghan opposition from the US and its allies, closer cooperation between the CIA and the ISI, and coordination of the mujahideen's combat activities with Pakistani Inter-Services Intelligence. The military operations of Afghan insurgents on the territory of the Soviet Union can be divided into two types. The first was shelling of the Soviet Central Asian border from the territory of Afghanistan, which was carried out more frequently. The other type consisted of sabotage “raids” on Soviet territory itself. In addition to the military component, these raids also had an informational and psychological component: during such actions, the mujahideen distributed Islamic, anti-Soviet, and other propaganda leaflets, literature, etc. to the territory of the Soviet republics of Central Asia.

Such pinpoint operations on Soviet territory, like all other mujahideen combat operations in Afghanistan, could not have a decisive impact on the course of the Afghan war, let alone cause significant damage to the Soviet military machine. It was rather part of the “death by a thousand cuts” tactic, which had repeatedly proven itself during the guerrilla war. Along with the military consequences, the actions of Afghan rebels in the Central Asian borderlands undermined the USSR's authority as an almighty superpower in the eyes of both its ideological opponents in the Cold War and its satellites in the “socialist camp”. In addition, this threatened to increase anti-government sentiment and even centrifugal tendencies in the republics of Central Asia. Although the military and political consequences of the mujahideen's combat and information-psychological operations on the territory of the USSR during the Afghan War of 1979–1989 were minimal, they were one of the factors in the military and political defeat of the Soviet Union in Afghanistan and in the Cold War in general.

Key words: Afghanistan, Afghan War, military operations, information and psychological operations, mujahideen, Central Asia, USSR.

References

- Bennigsen A., 1985. Islam v SSSR posle vtorzheniya v Afganistan [Islam in the USSR after the invasion into Afghanistan]. *Forum*. Mjunhen. № 11. 129–145. (In Russian).
- Bennigsen A., 1983. *Musulmane v SSSR* [Muslims in the USSR]. Parizh. (In Russian).
- Vanden Berge I., 1996. *Istoricheskoe nedorazumenie? “Holodnaja vojna”. 1917–1990* [A Historical Misunderstanding? “The Cold War”. 1917–1990.]. Moskva. (In Russian).
- Gordienko A. N. (Comp.), 1998. *Vojny vtoroj poloviny XX veka* [Wars of the second half of the Twentieth century]. Minsk. (In Russian).
- Gurov V. A., 2014. Istoricheskij opyt primenenija pogranichnyh vojsk KGB SSSR i FSB RF v formirovanii “pojasa bezopasnosti” na severnyh granicah Afganistana v 1979–2005 gg. [Historical Experience of the Application of the Border Troops of the KGB of the USSR and the FSB of the Russian Federation in the Formation of the “Security Belt” on the Northern Borders of Afghanistan in 1979–2005.]. *Vektor nauki Toljattinskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 1 (27). 101–103. (In Russian).
- Keppel Zh., 2004. *Dzhihad: Jekspansija i zakat islamizma* [Jihad: The expansion and decline of Islamism]. Moskva. (In Russian).
- Kovalkov O., 2024. Afhanska viina (1979–1989 rr.) u radianskomu khudozhnomu kinematohrafi v konteksti “vizualnoi istorii” [The USSR's Afghan War (1979–1989) in Soviet Feature Cinema in the Context of “Visual History”]. *Istoriia & arkeolohiia*. Vyp. 2. Kropyvnytskyi. 42–58. (In Ukrainian).
- Kovalkov O., 2025. Kutsenko O. Afhanska viina SRSR (1979–1989) na storinkakh periodychnykh vydan Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (Revoliutsiinoi) [The USSR's Afghan War (1979–1989) on the pages of periodicals of the Organization of Ukrainian Nationalists (revolutionary)]. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 59. Kyiv. 241–262. (In Ukrainian).
- Kostyrja A. A., 2009. *Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija specoperacii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.)* [Historiography, source studies, bibliography of the Soviet Union's special operation in Afghanistan (1979–1989)]. Doneck. (In Russian).
- Kydyralina Zh. U., 2008. Politicheskie nastroyeniya v Kazahstane v 1945–1985 gg. [Political moods in Kazakhstan in 1945–1985]. *Voprosy istorii*. № 8. 64–73. (In Russian).
- Rabush T. V., 2023. Rol afganskogo vooruzhennogo konflikta 1979–1989 gg. v radikalizacii islama v sovetskoj Srednej Azii [The Role of the 1979–1989 Afghan Armed Conflict in the Radicalisation of Islam in Soviet Central Asia]. *Islamovedenie*. T. 14, № 4 (58). 5–17. (In Russian).
- Toporkov V. M., 2012. Tajnaja strategija SShA v Afganistane v 1979–1989 gg. [U.S. Covert Strategy in Afghanistan 1979–1989]. *Nacionalnye interesy: priority i bezopasnost*. № 26 (167). 54–62. (In Russian).
- Bennigsen A., 1982. Soviet Islam Since the Invasion of Afghanistan. *Central Asian Survey*. № 1 (1). 65–78. (In English).
- Ro'i Y., 2000. *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*. London. (In English).
- Ro'i Y., 2022. *The Bleeding Wound. The Soviet War in Afghanistan and the Collapse of the Soviet System*. Stanford. (In English).

Дата надходження статті: 28.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025